

A SZÖVEG MINT VISZONYOK VISZONYA – A SZÖVEGTAN MINT TUDOMÁNYÁGAK, MÓDSZEREK, MEGKÖZELÍTÉSEK VISZONYRENDSZERE

BENCZE LÓRÁNT

A cím korábbi ihletői korábbi írásaimban M. A. K. HALLIDAY közismert nyelvmeghatározása, N. ENKVIST és PÉTER MIHÁLY stílusmeghatározásai, jelenlegi ihletője pedig PETŐFI S. JÁNOS 1998. január 1-i maceratai felhívása „*A szövegtan társtudományainak egymáshoz és a szövegtanhoz való viszonyáról*”.

Adott szöveg „ontogenezise” ugyanis különféle nyelvi, szemiotikai, pragmatikai viszonyok, köztük stilisztikai, retorikai, hermeneutikai stb. jellegű viszonyok, illetve viszonyrendszerek összjátéka. A szövegtan tudományának „filogenezise” a korábbi, a szövegnek bizonyos részeivel, e részek vagy a szövegegész bizonyos tulajdonságaival, bizonyos módszerek és megközelítések szerint foglalkozó tudományok viszonyainak összjátéka (hagyományos és újabb grammatikák, az alvó és lappangó ókori, középkori szemiotikai munkák nyomán a 20. századi szemiotikai kutatások fellendülése, irodalomelméleti és irodalomtörténeti kutatások, médiaszövegek megjelenése és kutatása stb.). Kérdés, hogy a szövegtan e filogenezisének közvetlen alapja-e a szöveg ezen ontogenezise. Vajon az ontogenezis ismétlődik-e meg – mutatis mutandis – a filogenezisben –, fordítva, mint az emberi embrióban? Azaz a szövegnek mint viszonyok viszonyának a következménye-e, hogy a vele foglalkozó tudomány is tudományviszonyok viszonya?

A válaszom igen. Adott szöveg viszonyrendszere határozza meg az adott szövegtani kutatásban az adott tudomány–rendszer viszonyokat, illetve azok adott felhasználását, az adott viszonyok adott mértékének figyelembevételét és a viszonyok adott kiválasztását (szelekciját) az adott kutatáshoz. Maguk a tudományágak, amelyek a szövegtant multi-, inter- és transzdiszciplináris tudománnyá tették – mint fentebb utaltam rá – a szövegnek vagy csak részeinek sajátos megközelítései sajátos módszerekkel, amelyeket még bonyolít a tudománytörténet is, hiszen ezek a tudományok mind keletkezésükben, mind további alakulásukban maguk is szociokulturális viszonyokhoz kötődtek. Éppen ezért az általános és átfogó viszonyrendszer feltüntetése elég nehézkes, még nincs is kidolgozva, csak kísérletek történtek rá. Ilyen kísérlet nyilván ez a tanulmánykötet is PETŐFI S. JÁNOS felhívása nyomán. Nincs teljes, kimerítő leírás arról, hogy a viszonyok hálójában milyen csomópontok, „viszonylatgombócok” vannak, és ezek nyomán milyen tudományok, megközelítések és módszerek hogyan kötődnek egymáshoz. Például a retorikát meghatározza, hogy hol és mikor keletkezett (ókori görög demokrácia), milyen szöveget (corpust) vizsgált (akkori nyilvános beszéd), milyen céllal (hatékonyság) stb., később hol és milyen szociokulturális viszonyok változtatták meg a retorikát mint tudományt, és mennyiben (például a középkori, hierarchián és tekintélyen alapuló feudális társadalmi berendezkedés és keresztény prédikáció stb.), végül pedig a 20. században a média kibontakozása és a gazdaságkor mivé kényszerítette, szabdalta, és milyen irányban gazdagította a retorikát (médiakommunikáció, marketing, PR, intézményi kommunikáció, konfliktuskezelés stb.).

Mindezek nyomán itt és most magam is kísérletet teszek a szövegtannak és kialakulásának mint valamiféle filogenezisnek a bemutatására. Milyen génekből, ősokból, fa-

jokból is tevődik össze, pontosabban fogalmazva „él” a szövegten? Minden egyes összetevő, életmozzanat tehát maga is eleve tudománytörténetileg is kezelendő, de minden részmozzanat meghatározó viszonyban van a másik részmozzanattal. A részmozzanatok nem teljeseek, csak utalnak a teljességre. Felsorolásuk nem kimerítő, hanem főbb vonalakban eligazító.

Főbb történeti korszakok: európai ókor, középkor, újkor, 20. század.

Főbb kulturális és stíluskorszakok: román, gótikus, reneszánsz, barokk, rokokó, izmusok, posztmodern.

A vizsgált főbb szövegtípusok és szövegnagyságok, amelyekhez is a tudományágak többé-kevésbé igazodtak:

teljes szöveg (például regény → irodalomtörténet) – szövegrész (mondat → grammatika stb.);

írott szöveg (annak része, például mondat → hagyományos, latin nyelven alapuló grammatika) – beszélt szöveg (hatékony nyilvános beszéd → retorika) – nyomtatott szöveg (maga is lehet írott vagy beszélt szöveg);

prózai szöveg – költői szöveg (esztétikai megközelítésben → poétika, eszközök szerinti megközelítésben → stilsztika);

egy beszélő szövege (monológ), párbeszéd (dialogus), több beszélő szövege (társalgás); szépirodalmi szöveg (irodalomtörténet, hagyományos stilsztika stb.) – nem szépirodalmi szöveg;

multimediális szöveg stb.

A tudományágak: a nyelvészet és a nyelvészethez sorolható vagy azzal érintkező diszciplínák (vö. például a Magyar Akkreditációs Bizottság Nyelvi, Klasszika Filológiai és Orientalisztikai Szakbizottságának felosztásával vagy az Encyclopedia of Language 1988. felosztásával), humán és társadalomtudományok, kognitív tudományok – klasszika-filológia, grammatika (szűkebb és tágabb értelmezésben), szemiotika, szemantika, stilsztika, retorika, poétika, irodalomelmélet, irodalomtörténet, néprajz, szociológia, pszichológia, logika, filozófia általában, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, esztétika stb.

A tudományágak nemcsak a szövegtípusok (kvalitás, például vers → verstan) és szöveghosszúságok (kvantitás, például lásd fentebb: mondat → grammatika) szerint rendeződtek, hanem a megközelítések, módszerek szerint is. Az irodalomtudományok az egész felől közelítettek a szöveghez, a nyelvészeti tudományok a rész felől. Az irodalomtudományok a gondolati tartalom (eszme, idea) felől haladtak az azt kifejező eszközökhöz (ragozás, szókészlet, szóképek, alakzatok, ritmus, rímek stb.), és esetlegesen, töredékesen, általánosságokban és mellékesen el is érték őket („ilyen és ilyen képek a jellemzőek, ilyen és ilyen a ritmusa” stb.). A nyelvtudományok az eszköz felől (ragozás, szókészlet, szóképek, alakzatok, ritmus, rímek stb.) haladtak a tartalom (az eszme, az idea) felé, és esetlegesen, töredékesen, általánosságokban és mellékesen meg is említették. A módszereket illetően bármelyik megközelítés maga is lehetett leíró vagy történeti, előíró (preszkriptív) és normatív. Amikor a szövegalkotás és szövegbefogadás külső viszonyait kezdték erőteljesebben figyelembe venni, előtérbe került a pragmatika, illetve annak tényezői (akár az ókorban *circumstantiae* néven, akár a 20. század második

felében szituációs kontextus vagy más néven). A verbális és non verbális, a nyelvi és a nyelven kívüli összetevők vizsgálata is különböző történeti, szövegtipológiai stb. változások függvényévé is vált. A klasszikus retorikában a hatékonyság és a nyilvánosság határozta meg a *pronuntiat*ot. Az e-mail levelezés gazdaságossága és racionalitása hozta magával az emotikonok megjelenését. Az e-mail levelekből egyrészt hiányoztak az érzelmekifejező eszközök, tehát pótolni kellett őket, másrészt olyasféléképpen „kellett pótolni”, mint ahogy az újkorban az írásjelek pótolták az élőszó hiányait (kérdőjel, felkiáltójel stb.), és ahogy a mobil társadalomban az ikonok elterjedtek a szöveges utasítások, eligazítások helyett (itt levágandó: ✂,-----, haladási irány: ⇨ vagy ☞, vidám: ☺, szomorú: ☹, telefon: ☎, mérég, életveszély: ☠, szeretem: ♥ stb.). Az is megtörtént, hogy a tudományág és/vagy a módszer határozott politikai indíttatásból született (nyelvi laboratóriumok és nyelvoktatási módszertanuk – a Pentagon utasítására, hasonlóan az úgynevezett content analysis).

A transzcendentáliák (szép, jó, igaz) többféleképpen is belefolytak a vizsgálódásokba, mind a szöveg nagysága, illetve részlete, mind pedig a tudományág szerint. Az igazat kereste sajátos módján a logika (a kijelentés igaz vagy hamis volta, a következtetés szabályai, valójában a mondathatárig), a kijelentésben (mondatban) az állítás intenzitását (a mondat modalitását) a modális logika, a modalitás kifejezőeszközait a nyelvtan, a mondat igazságfeltételeit a filozófiai jelentésben, az irodalom- és a történettudomány pedig abban, hogy kutatta, mi történt, megtörtént-e, hogyan történt stb. A szép szempontja megjelent az esztétikában, az irodalomtudományban, a stilisztikában, a nyelv művelésben stb. A jó megjelent az etikai szöveg megközelítésben, az idézés problematikájában, a nyelv művelésben, a nevelésben és az oktatásban. Mindhárom szempont érvényesült a szövegekhez való politikai hozzáállásban (cenzúra).

Minden tudományág, módszer, megközelítés, korszaktípus, sőt egy-egy tudós is saját terminológiát, esetleg terminológiai rendszert dolgozott ki. Ez csaknem minden esetben megokolható, hiszen vagy

- ugyanazt a jelenséget más szempontból vizsgálta, ezért adott „új nevet” neki, vagy
- a szöveg milyensége és mennyisége volt más (ami *műfaj* az irodalomtudományban, az *szövegtípus* a szövegtanban), vagy
- más-más és/vagy kisebb és nagyobb osztásokkal, halmazokkal dolgozott az adott jelenség vizsgálatánál, és azért kellett új szakkifejezéseket kitalálnia. Például – erre is már többször utaltam korábbi írásaimban – a klasszikus retorika a visszatérő nyelvi elemeket, azok típusait, fajtáit, jellegzetességeit sokkal gazdagabban, árnyaltabban tárgyalta, mint ma a szövegtan, de csak a hatékony nyilvános beszédet mint szövegtípust illetően. A hagyományos leíró nyelvtan csak a mondatig jutott el mint legnagyobb egységig, ezért ismerte a pronomén fogalmát, de nem a proforma (általános szövegtani) fogalmát. Magának a szövegtannak az elnevezése is más
- a megközelítés szempontja és a
- művelő tudós szerint, és egyáltalán aszerint, hogy
- mit tekintünk szövegnek (szöveggrammatika, szövegnyelvészet, szemiotikai szövegtan, textológia stb.), de más aszerint is,

- milyen nyelven művelik a szövegetant (vö. textlinguistics, discourse analysis, analyse du discours stb.),
- kik művelik (hollandok angolul, magyarok németül stb., továbbá klasszika-filológiában, matematikában, természettudományokban, teológiában vagy nyelvészetben iskoláztak),
- milyen korban (a klasszikus retorikában az *elocutio* megfelel a későbbi, mára már hagyományos *stiliztikának*, hozzátéve, hogy a vizsgált szövegtípusok is különböztek (hatékony nyilvános beszéd – szépirodalom). Így látszólag nagy a káosz a terminológiában. A megoldás az, hogy adott esetben utalunk arra, hogy ez ugyanaz a jelenség, csak más a megközelítés szempontja (más a felosztás finomsága, gradációja, más a vizsgált szövegtípus stb.), és ezért „más a neve” az adott jelenségnek.

A szövegtípustól, szöveg hosszúságtól, módszertől, tudóstól stb. függhet az is, hogy az elemzéshez milyen technikai megoldásokat társítanak (hagyományos leírás, rajzok – ábrák, az elemzett szöveg tipográfiai átalakítása a szemantikai, grammatikai stb. viszonyok szerint stb.).

A fentiekből nyilvánvaló, hogy mind a szövegekben, mind a szövegtanban a viszonyok viszonyának, hálómódeljének elemzéséhez, a kutatások alakításához és átláthatóságához szükséges

- a kognitív elméleti elemzés, problémafeltárás;
- a különféle tudományágak és tudósok gondolkodásmódjának, magyarázó módeljeinek összehasonlító vizsgálata és didaktikai elemzése;
- a szöveggel foglalkozó tudományterületek paradigmáinak összevető elemzése, transzdiszciplináris egyeztetése;
- az eltérő megközelítések, módszerek viszonyának, kölcsönhatásának felmérése;
- az ezekből fakadó konfliktusok feloldása mind a kutatásban, mind pedig az oktatásban;
- az ezekre való reflexiók és módszertan kidolgozása;
- a terminológiák összevetése, esetenként egyeztetése;
- interdiszciplináris és műhelyközi együttműködés kialakítása; majd végül
- a megfelelően tudatos tudományos magatartás kialakítása.

ON THE TEXT AS RELATION OF RELATIONS – TEXTOLOGY AS THE DISCIPLINE OF RELATIONS BETWEEN BRANCHES OF SCIENCES, BETWEEN METHODS AND BETWEEN APPROACHES

LÓRÁNT BENCZE

Various texts have been analysed in various ages, in various languages, in various cultures and societies, according to various aspects, with various methods, with various results in various sciences and by various scholars with various kinds of education. Consequently there are various kinds of confusion in technical terms and in competence, there are various gaps between sciences, and various results and various failures in various sciences. The paper attempts to define principles as to how to establish an acceptable order.